

Jelle Brandt Corstius en Selli Altunterim

Koorddansen tussen toekomst en verleden

Een kritische analyse van het historische debat rond de Armeense genocide

Iedereen is het er over eens dat er in 1915 een tragedie plaatsvond in Turkije, maar was het genocide? In dit artikel analyseren Jelle Brandt Corstius en Selli Altunterim de verschillende posities die betrokkenen in het debat innemen en kijken ze naar de toekomstperspectieven.

De Turkse ambassade in Den Haag en het Armeense ministerie van Buitenlandse Zaken in de Armeense hoofdstad Jerevan hebben één ding gemeen: het stapeltje boeken bij de ingang. Bel de Turkse ambassade voor een vraaggesprek over de Armeense genocide, vlieg naar Jerevan voor de jaarlijkse herdenking van deze genocide, en ze zullen je bij aankomst een stapel geschiedenisboeken overhandigen. In het geval van de Turkse ambassade zullen het 'objectieve', maar toevallig Turkse historici zijn. In het geval van de Armeniërs zullen het 'wetenschappelijke historische publicaties' zijn, toevallig geschreven door Armeniërs. Alle publicaties die zich nadrukkelijk etaleren als 'wetenschappelijke publicatie' zijn bij voorbaat verdacht.

De Armeense genocide, door de Turkse ambassade consequent omschreven als de 'zogenoemde Armeense genocide', is nog net zo actueel als zeventig jaar geleden. En het historische debat heeft na zeventig jaar nog niets van haar felheid verloren. Over een ding zijn Turken en Armeniërs het eens: in 1915 vond er een tragedie plaats. Vele Armeniërs verloren het leven. En daar zijn alle overeenkomsten mee genoemd. Volgens de Armeense lezing vond dat jaar een genocide plaats onder de Armeense bevolking. De Turken, bij monde van de Turkse regering, bestrijden dat.

Het historische debat bestaat grofweg uit drie punten¹: ten eerste de reden tot deportatie. Turken wijzen op de penibele oorlogstoestand. Zij vreesden dat de in het oosten van Turkije wonende Armeniërs zich af

1 Erik J. Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije* (Nijmegen 1995) 140.

zouden splitsen en de kant van Rusland zouden kiezen, dat in 1915 nog in oorlog was met de centrale mogendheden. De Armeniërs wijzen erop dat de deportaties niet alleen plaatsvonden in het oosten, maar ook in gebieden waar geen dreiging was, zoals Istanboel. Ten tweede het aantal doden. Turkse en Armeense schattingen lopen uiteen van 200.000 tot twee miljoen doden. Dit heeft vooral te maken met onduidelijke gegevens over het aantal Armeniërs van voor de massamoorden van 1915. Tenslotte het meest cruciale aspect: was er sprake van opzet, dus van genocide?

Een van de bronnen waarover getwist wordt, zijn de '*ten commandments*' die zijn opgesteld tijdens de een geheim congres van Osmaanse politici. Wanneer dit congres precies plaatsvond is niet bekend, maar het heeft waarschijnlijk aan het begin van de Eerste Wereldoorlog plaatsgevonden. In dit document staat het systematisch uitroeien van Armeniërs centraal. Het is een uiterst omstreden document.

De Britse geheime dienst, die er het predikaat '*ten commandments*', aan gaf, verkreeg het document van Ahmed Essad, die tijdens het congres dienst deed als secretaris. Vast staat dat hij inderdaad die functie vervulde tijdens dit congres. Er zijn echter grote twijfels over de authenticiteit van het document. Het is pas in 1919 verkregen. Essad zou dus genoeg tijd hebben gehad om een vervalsing te maken. Bovendien had Essad een goede motivatie om zo'n document te vervalsen: het zou namelijk kunnen leiden tot strafvermindering.² Daarbij is dit de enige getuigenis van dit congres, waar behalve Essad slechts zes mensen aanwezig waren.

De geboden omvatten onder meer:

- Moslims aanzetten tot geweld in de provincies Van, Erzurum en Adana, waar al enige animositeit heerste, om massamoorden te provoceren
- Alle (Armeense) mannen onder 50 jaar moeten worden gedood, evenals priesters en leraren. Meisjes en kinderen moeten worden geïslamiseerd
- Alle families die hieraan weten te ontsnappen moeten worden verjaagd uit hun woonplaats³

Zo sterk als de getuigenissen zijn van de uitvoering van de 'geboden', zo zwak is de authenticiteit van het document zelf. Dit is een steeds terugkerend probleem in de bewijsvoering van de Armeense genocide. Dat er op grote

2 Overigens probeerde Essad in eerste instantie het document te verkopen voor £10.000.

3 Dadrian, 'Secret conference', 174. Vahakn N. Dadrian, 'The secret young-turk It-tihadist conference', *Journal of political and military sociology* 22 (1934) 173-202.

schaal executies hebben plaatsgevonden is duidelijk, maar dat dit de intentie was van een kleine groep mannen valt een stuk moeilijker te bewijzen.

Op 24 april 1915 besloot de Osmaanse regering alle Armeniërs te deporteren.

De Armeniërs zouden een gevaar voor de staat vormen. Directe aanleiding voor de deportaties was de opstand van Armeniërs in Van. De opstand in Van is nog steeds het belangrijkste onderdeel van de argumentatie van Turkse apologeten. Dat blijkt ook uit een vraaggesprek met een medewerker van de Turkse ambassade in Den Haag. Daar werd voortdurend op drie dingen gehamerd: er is geen bevel gegeven tot genocide, er heeft geen genocide plaatsgevonden maar een 'relocation', een evacuatie, en er was sprake van een wederzijdse agressie tussen Turken en Armeniërs. Het geweld kwam niet alleen van Turkse zijde. Hij schetst de situatie tijdens de Eerste Wereldoorlog: 'Het was een chaos. Turkije vocht een oorlog op meerdere fronten. Voedsel en brandstof waren schaars. Hele volksverhuizingen brachten vluchtende moslims uit het Westen naar Turkije. Daar had iedereen onder te lijden, Turken en Armeniërs.'⁴

Volgens de Turkse versie was de oorlog voor de Armeniërs aanleiding om een eigen republiek te beginnen. Armeniërs deserteerden massaal uit het leger en keerden zich tegen de Turken. Ari spreekt zelfs van een etnische zuivering onder de Turken. Bovendien kregen zij steun van de vijand, het Russische leger. In zo'n situatie moest de Turkse regering wel optreden. Ari gaf een voorbeeld dat dicht bij huis ligt: 'Stel dat Nederland oorlog voert met België. En België steunt de Friezen, die onafhankelijk willen worden. Dan grijp je toch zeker ook in? Dan verplaats je die Friezen toch naar het zuiden van het land? En dat is precies wat er in 1915 is gebeurd: de Armeniërs zijn simpelweg naar een andere plek verplaatst. Dat er tijdens die verplaatsing veel doden zijn gevallen, betreur ik. Maar het gaat hier niet om systematische moorden, maar een sterfte door honger en slechte omstandigheden. Om diezelfde reden zijn ook meer dan een miljoen Turken omgekomen.'

Onderzoek heeft echter uitgewezen dat de opstand in Van uitgelokt is door de Osmaanse autoriteiten. Zo werden de Armeniërs die in deze stad woonden verplicht een aantal wapens in te leveren. Bij gebrek hieraan waren de Armeniërs zelfs gedwongen wapens te kopen. Het klopt inderdaad dat sommige Armeense mannen deel uitmaakten van militiegroeperingen die

4 Interview met de secretaris van de Turkse ambassade in Den Haag, Mustafa Türker Ari, 2000.

tijdens de Eerste Wereldoorlog aan de kant van de Russen streden, en dus een gevaar voor de staat vormden. Niet alleen volwassen Armeense mannen, maar ook ouderen, vrouwen en kinderen werden gedeporteerd.

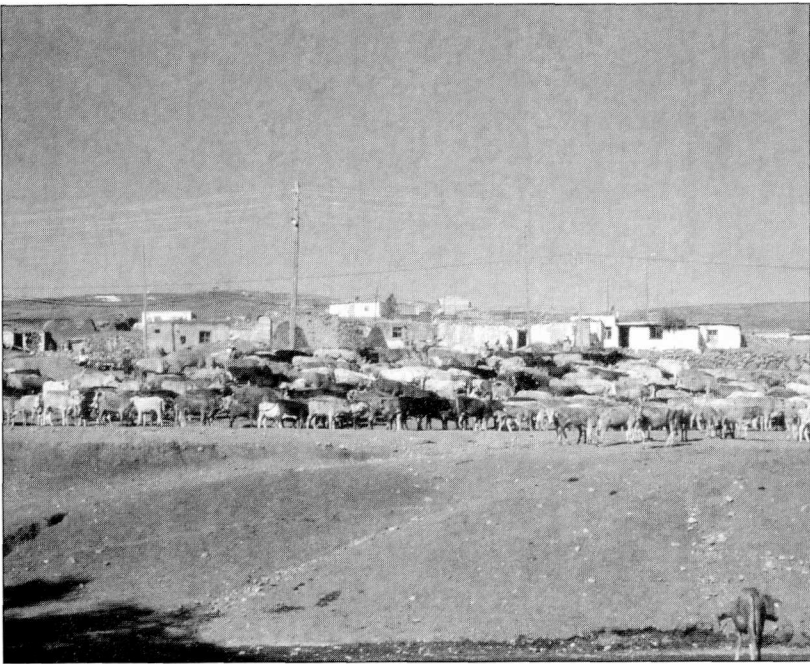
De deportaties vonden systematisch en op grote schaal plaats. Maar wie organiseerde de deportatie, en wie voerde ze uit? En, misschien nog belangrijker: wie was verantwoordelijk voor de moorden, verkrachtingen en martelingen tijdens de deportaties? De zogenaamde Naim-Andonian documenten, die voornamelijk bestaan uit telegrammen van de toenmalige Osmaanse minister van Binnenlandse Zaken Talat Pasja aan provinciale bestuurders, bieden een antwoord.

Jammer genoeg zijn de Naim-Andonian documenten vanaf de publicatie in 1920 al omstreden, voor historici van beide 'kampen'. De Amerikaans-Armeense historicus Vahakn Dadrian heeft een moedige poging gedaan de authenticiteit van de documenten te bewijzen. Het is niet verbazingwekkend dat juist de authenticiteit van deze documenten hevig wordt betwist. Uit de documenten blijkt namelijk dat minister van Binnenlandse Zaken Talat Pasja opdracht heeft gegeven voor de moordpartijen.

Het materiaal, genoemd naar de twee mannen die de documenten hadden opgespeurd in 1921, bestaat uit twee brieven en 50 gecodeerde telegrammen, voornamelijk geschreven door Talat. In de telegrammen schrijft Talat onder meer dat de Armeniërs buiten de wet staan, wat de weg vrijmaakt voor complete vernietiging of voor maximale decimering. Ook schrijft hij in een telegram dat hij bang is dat Amerikaanse en andere waarnemers de ware intentie van de deportaties ontdekken. Officiërs die weigeren de bevelen uit te voeren moeten van Talat onmiddellijk in staat van beschuldiging gesteld worden, maar dan wel onder andere voorwendselen. Tenslotte is er een set van vijf telegrammen waarin de eliminatie van Armeense wezen, die als hulp werkzaam zijn bij uislamitische families, wordt bevolen.⁵

Zijn de Naim-Andonian documenten een vervalsing of zijn zij op miraculeuze wijze ontsnapt aan de archiefvernietigingen aan het eind van de oorlog? De eerste mogelijkheid lijkt het meest plausibel. Dit ligt ten eerste aan de behandeling van het materiaal. Temidden van de chaos van vlak na de oorlog hebben Naim en Andonian de bronnen gekopieerd, in slecht Engels vertaald, en van amateuristische noten voorzien. De grofste fout is het verkeerd converteren van de islamitische kalender naar de Westerse

5 Vahakn N. Dadrian, 'The Naim-Andonian documents on the World War I destruction of Ottoman Armenians', *International journal of middle East studies* 18 (1986) 311-360 aldaar: 314-315.

Een voormalig Armeens dorpje, nu bewoond door Trukse burgers. Privé-collectie Selli Altunterim.

kalender. Het resultaat is een incorrecte chronologie. Dit is het voornaamste argument van Turkse historici om het document als een vervalsing te beschouwen.⁶

Verder achten Turkse historici het onmogelijk dat zulke vertrouwelijke informatie drie jaar lang bewaard zou zijn zonder te worden vernietigd. Ook zouden de telegrammen, die vol spelfouten zaten, nooit afkomstig kunnen zijn van een hoogwaardigheidsbekleider als Talat. De regels van de Turkse taal, die toen nog in het Arabisch werd geschreven, waren echter zo onduidelijk dat het praktisch onmogelijk was om geen fouten te maken. Bovendien wordt het taalgebruik van Talat door een Turkse historicus omschreven als 'slecht'.

Het belangrijkste argument dat pleit voor de authenticiteit van het document is misschien wel het volgende: als dit een vervalsing zou zijn, waarom zou dit dan op zo'n beroerde en slordige manier zijn gedaan? Voor

6 Zie onder meer Türkkiye Ataöv, *Documents on the Armenian question. Forged and authentic* (Ankara 1985).

het maken van goede vervalsingen is vaardigheid en intelligentie nodig en boven alles moet voorkomen worden dat er fouten in zitten. En aan fouten ontbreekt het niet in dit document.

Talat zelf heeft er aanzienlijk meer werk van gemaakt om valse telegrammen over de deportaties wereldkundig te maken. In deze telegrammen, die op de Duitse en Oostenrijkse ambassades werden verspreid, heeft Talat het over 'deportaties', 'het beschermen van konvooiën' en het uitdelen van 'brood en olijven' onder de Armeniërs. Uit de reacties van de ambassades op deze telegrammen blijkt dat ze er geen letter van geloofden: de telegrammen zijn 'krasse lügen', de Duitse ambassadeur Metternich noemt Talat een 'Doppelspieler', iemand die met twee tongen spreekt.⁷

Ondanks het meticuleuze onderzoek van Dadrian staan de Naim-Andonian documenten nog steeds als onbetrouwbaar bekend. Turkse historici noemen het complete vervalsingen. De Nederlandse turkoloog Erik Zürcher noemt het 'waarschijnlijk vervalsingen'.⁸ Anderen pleiten voor meer kritisch onderzoek naar deze en andere controversiële documenten. Zij wijzen erop dat niet alleen deze documenten, maar ook talloze ooggetuigenverslagen een belangrijke bewijslast vormen van de officiële instigatie van de massamoorden.⁹

Talat Pasja, minister van Binnenlandse Zaken tijdens de Armeense deportaties, is persoonlijk verantwoordelijk geweest voor de organisatie en uitvoering van de Armeense genocide. De deportaties zijn niet een spontane ingeving geweest als verdedigingsmiddel tegen Armeense opstandelingen, zoals Turkse historici beweren. De geheime congressen bevestigen dit. Hoewel de authenticiteit van de zogenaamde 'tien geboden' valt te betwijfelen, is er geen sprake van twijfel over de uitvoering hiervan. Vele getuigenissen bevestigen dat de plannen ook werkelijk zijn uitgevoerd. Hetzelfde geldt voor de Naim-Andonian documenten: al zal het nooit vast komen te staan dat deze documenten echt de telegrammen van Talat zijn, er zijn genoeg getuigen die het bestaan van deze telegrammen bevestigen.¹⁰

In april dit jaar was ik in Jerevan bij de zeventigste herdenking van de

7 Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 384.

8 Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije*, 140.

9 Richard G. Hovannisian, *The Armenian people* (Bloomsberg 1997) 247.

10 Zie bijvoorbeeld het dagboek van de Amerikaanse ambassadeur in Istanbul: Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus* (London 1918) 14, 94, 219, 223. Voor de volledigheid ook een kritische analyse van dit boek: Heath L. Lowry, *The story behind the Ambassador Morgenthau story* (Istanbul 1990).

Armeense genocide. Daar sprak ik de eerder genoemde historicus Vahakn Dadrian. 'Ik zit vol verdriet, frustratie en woede. De Turkse regering ontkent, en zal blijven ontkennen. Toegeven zou een teken van zwakte zijn voor premier Erdogan,' vertelde hij toen. Het initiatief van de Turkse regering om een 'raad van wijze historici' in te stellen noemde Dadrian 'een strategie om tijd te winnen.' Turkije kan die tijd goed gebruiken. Het land vreest dat de EU erkenning van de genocide aan een eventueel EU-lidmaatmaatschap zal koppelen.

Sinds een jaar of tien woedt er een nieuw genocide-debat, ditmaal tussen Armenië en Azerbeidzjan. De ironie wil dat het ditmaal de Armeniërs zijn die in de beklagdenbank zitten. Tijdens de desintegratie van de Sovjet-Unie aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw vochten Armeniërs en Azeri's om de enclave Nagorno-Karabach, die in Azerisch grondgebied ligt. De strijd is beslecht in het voordeel van de Armeniërs.

Niet alleen is de Azerische bevolking uit Karabach verdreven, maar ook uit een 'militaire bufferzone' rond de enclave. De stad Agdam, die ik eveneens in april dit jaar bezocht, was ooit een drukke stad met honderdduizend Azerische inwoners. Nu is het een spookstad, de huizen zijn leeggeroofd. Het enige gebouw met een dak er nog op, de moskee in het centrum, doet tegenwoordig dienst als koeienstal. Nu zijn het de Armeniërs die worden beschuldigd van genocide.¹¹

Bij de herdenking in Jerevan had Dadrian nog bitter opgemerkt: 'Hoe-wel de Turken de Eerste Wereldoorlog verloren, hebben zij uiteindelijk ons gebied bezet. In feite hebben zij gewonnen. Zij hebben de luxepositie om de genocide te ontkennen. Als de nazi's de oorlog hadden gewonnen, hadden zij ook niet de holocaust erkend. Dat is de macht van de winnaars van een oorlog.' Ditmaal zijn de etnische Armeniërs van Nagorno-Karabach de winnaars. Het is de vraag wat zijn met hun luxepositie gaan doen.

Actuele ontwikkelingen in Turkije over de Armeense kwestie

Al meer dan tachtig jaar wordt het Turkse volk voorgehouden dat er geen genocide in 1915 op de Armeniërs heeft plaatsgevonden en plots verschenen er verleden jaar personen zoals Halil Berkay (hoogleraar geschiedenis aan de Sabanci Universiteit in Istanbul) en de internationaal bekende schrijver Orhan Pamuk op het podium, die weliswaar het woord genocide niet in

11 Zie bijvoorbeeld <https://azerigenocide.org>

de mond namen, maar deze bestempelden als 'etnische zuivering' en 'de moord op een miljoen Armeniërs.' De gevolgen van deze uitspraken zijn dat hoogleraar Berktaş met de dood wordt bedreigd en de rechtse media een regelrechte lastercampagne tegen hem voeren. De schrijver Orhan Pamuk heeft zich op 16 december 2005 voor de rechter moeten verantwoorden voor zijn uitlatingen in een Zwitserse krant en een malle burgemeester van een Centraal-Anatolisch stadje riep de burgers op om alle boeken van de schrijver uit de omgeving te verzamelen en op de brandstapel te gooien. Pamuk is overigens aangeklaagd wegens het beledigen van het 'Turkse nationale karakter'. Deze verhitte taferelen geven aan hoe moedig deze uitspraken zijn. Deze preciaire maar zeer belangrijke opening van de discussie is te danken aan de houding van de huidige regering. Vooral premier Tayyip Erdoğan speelt daarbij een belangrijke rol.

Voor het eerst in de geschiedenis van de Turkse republiek (opgericht in het jaar 1923) is er een premier aan de macht die het aandurft de discussie over de Armeense kwestie aan te gaan. Zo heeft Erdoğan zich sterk gemaakt voor een conferentie over de kwestie, die eind september in Istanbul werd gehouden. Op deze conferentie spraken voor- en tegenstanders van de erkenning van de Armeense genocide. Weliswaar werd de conferentie een dag voor aanvang door een rechtbank verboden nadat een groep extreem-nationalistische advocaten hierop hadden aangedrongen. De organiserende universiteiten besloten eenvoudigweg de conferentie op een ander universiteitscomplex te laten doorgaan. Heel Turkije hield de adem in vanwege angst voor grote ongeregelde heden maar uiteindelijk bleven deze uit en haalden velen, vooral vooraanstaande intellectuelen, opgelucht adem. De teneur in het land na deze conferentie was er een van 'laten we in godsnaam openlijk over heikele onderwerpen blijven praten en niet als een struisvogel ons kop in het zand steken', zoals een invloedrijke columnist schreef.

Ook bemoedigend is dat het boek van mensenrechtenactiviste Fethiye Cetin over haar grootmoeder die de verschrikkingen overleefde, verschillende malen is herdrukt en zodoende enige invloed heeft gehad op de publieke meningsvorming. Verder heeft, dankzij de ingezette koers van Erdoğan, een vooraanstaand lid van zijn Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling dit jaar de Armeense hoofdstad Jerevan bezocht. Kortom, er is een voorzichtige start gemaakt om de betrekkingen met Armenië te normaliseren en de kwestie enigszins bespreekbaar te maken.

Premier Erdoğan's positie is niet benijdenswaardig. Tegenover Europa moet hij zich van zijn hervormingsgezinde kant laten zien, maar in Turkije

Familie Akman voor hun huis, dat tot 1915 werd bewoond door Armenen. Privé-collectie Selli Altunterim.

moet hij rekening houden met de nationalistische en conservatieve krachten, die niets willen weten van een erkenning van de Armeense genocide. Daarom is het bewonderenswaardig dat de huidige regering oude nationalistische retoriek vermijdt en lijkt te zoeken naar een uitweg. Maar ze zitten met een gigantisch probleem. Hoe kunnen ze iets erkennen dat meer dan tachtig jaar is ontkend? Ze zouden hun geloofwaardigheid volledig verliezen. De regering moet bovendien opboksen tegen het uiterst nationalistische deel van het land dat helemaal geen oplossing wil voor de kwestie. De zaak zorgt namelijk voor spanningen tussen Turkije en de EU. Deze spanningen komen de nationalisten goed uit, want deze willen geen oplossing omdat ze de Europeanisering van Turkije willen stoppen. Ze willen geen democratie, maar een autoritaire, quasi-militaire staat. Des te meer is het te prijzen dat

Erdogan als volleerd koorddanser deze voor Turkse doen reuze stappen vooruit durft te maken en daarbij is van groot belang voor de Armeense kwestie dat de EU hem daarbij blijft steunen.

De Europese Unie heeft op het laatste moment de erkenning van de Armeense genocide als voorwaarde voor toetreding gesteld van Turkije. Dit zorgt dat in het toch al zeer nationalistische Turkije het nationalisme enorme proporties aanneemt. De inspanning van de huidige regering om het land klaar te maken voor toetreding kan hierdoor vertraging oplopen en de start van de onderhandelingen met de EU kan betekenen dat de erkenning van de Armeense genocide wellicht een impuls zal krijgen. De Armeense kwestie is fundamenteel een Turkse kwestie. Als ze ooit wordt opgelost, dan zal het eerst in Turkije opgelost moeten worden. Het is onverstandig het Turkse publiek in de huidige staat van onwetendheid te houden en alleen aan de top een soort gebaar van erkenning laten maken. Daarbij komt ook nog dat veel Turken deze eis van de EU hypocriet vinden, omdat de EU het vermogen de dieptepunten van het eigen verleden onder ogen te zien, als een teken van beschaving ziet en een voorwaarde voor toenadering in Europa. En daarom stellen vele Turken terecht de vraag: hoe zit het dan met jullie eigen Europese verleden?

Zo zijn er genoeg vragen over het oorlogsverleden van Nederland. De houding van historici is weliswaar steeds kritischer geworden, maar tijdens al die herdenkingen heeft men nog steeds moeite om te doen wat we van anderen vragen: zelfkritiek en zelfonderzoek. Daarbij gaat het om meer dan alleen de periode '40-'45. Hoeveel moeite kost het ons land om eerlijk te zijn over het koloniale verleden? Dat geldt evenzeer voor een land als Polen, waar tijdens de Tweede Wereldoorlog drie miljoen Poolse joden door onverschilligheid en door het zwijgen van het Poolse volk werden vermoord. Of neem de Franse problemen om de waarheid over de Algerijnse oorlog onder ogen te zien.

Daarom moet Europa meer bescheidenheid betrachten: zoals gezegd, hoeveel landen worstelen niet met hun oorlogsverleden? Jarenlang hebben we geleefd met ons morele gelijk in de schaduw van de onvergelykbare Duitse oorlogsmisdrijven. Die verdringing van het verleden lukt steeds minder, we zien een langzame, maar onmiskenbare verandering. Naarmate Europese landen erin slagen daarmee in het reine te komen, kunnen ze met recht ondubbelzinnig tegen Turkije zeggen: zonder een erkenning van de Armeense genocide is een duurzame toenadering onmogelijk.